

BUDUĆNOST IZMEĐU UTOPIJE I ANTIUTOPIJE

„Ima li gore sudbine za čoveka, nego igrati se do smrti?”

Ako je neizvesna, budućnost se zamišlja. Jer, kada je poznata, onda se očekuje, a zamišljanje se prenosi na ono POSLE, na nepoznato. Lekar ne zamišlja budućnost beznadežno bolesnog — on je očekuje. Srećom, niti je svet tako jednostavan, niti je pronašao svoju tačnu dijagnozu, niti je, najzad — možda zaista nije — beznadežno bolestan... Tek, svet, čovečanstvo, pojedinci, svi još uvek zamišljaju budućnost. Po pravilu, budućnost se zamišlja kao realizacija najbolje mogućnosti sadašnjosti. Idealna budućnost znači idealnu stvarnost: sve što je ovde i sada loše, tamo i tada biće savršeno. Bez gladnih, bez prezrenih, bez neizlečivih, bez nesrećnih — svi mogu sve, svi hoće sve, svi poseduju sve, svako je voljen!

Neverovatno je, ali čak i ovakav ideal biva osporen. Ne samo zato što se ne bi mogao ostvariti, nego upravo zato što se uzima u obzir fiktivna prepostavka: šta i da se ostvari? — pa se razvija zaključak o toliko neprihvatljivoj stvarnosti tog ideala, da se čovek prosto plaši da će mu jednog dana možda biti zaista savršeno dobro. U ovoj svetlosti otkriva se i na izgled paradoksalna primedba, kao sasvim opravdana konstatacija činjeničnog stanja:

„Nikada nije opisana utopija u kojoj bi, pod ma kakvim uslovima pristao da živi i jedan zdrav čovek, ukoliko bi samo mogao da iz nje umakne.”¹⁾

¹ Alexander Gray: *The Socialist Tradition: Moses to Lenin*, Longmans, Irecu, — London, 1964, str. 62.

Ko su oni što osporavaju čovekovu želju da vreme shvati kao medijum kojim se stiže do nemogućeg, do najboljeg? Šta oni hoće? Uništenje ljudske budućnosti? Ostajanje na istom, iako se zna da čovečanstvo ne može vegetirati, da mora razvijati snage, stvarati novo, da, najzad, „ono što prestaje da raste počinje da truli“...?

Ili, možda, ipak, u nečemu imaju i oni pravo? Počecemo sa nekoliko postulata:

Realizacija ljudskog ideala u određenim društveno-istorijskim okolnostima uslovljena je sposobnošću stvaralaštva u najširem smislu (uključujući tu i rad, proizvodnju, tehnologiju...)

Nastojanje predočavanja i planiranja *najbolje* budućnosti (ne iz konkretnih okolnosti, nego apsolutno najbolje) nazvaćemo utopijom.

Nastojanje da se ospore ne samo sredstva i ne samo sadržaj te utopijske vizije budućnosti, nego da se dovede u pitanje i sama opravdanost njene izgradnje, nazvaćemo antiutopijom.²⁾

Ljudski svet primiće se svojoj budućnosti oscilirajući između ova dva nastojanja, oslonjen na prvu pretpostavku kao na instrument i afirmacije i ukidanja samog ideala. Odnos utopije i antiutopije određen je njihovim sukobljavanjem oko nekoliko ključnih problema. Prvo područje njihovog polarizujućeg suočavanja jeste upravo stvaralaštvo i njegovi rezultati — tehnologija u najširem smislu. Taj odnos je radikalno zaoštren u panegirik tehnici i proizvodnim snagama, s jedne strane, i oholo poricanje ma kakvih vrednosti izvan ljudskih, čime se i sami rezultati ljudske sposobnosti i rada vide kao ugrožavanje same suštine ljudskog, s druge strane. Ilustrovaćemo ovaj *prvi sloj*, ujedno i najpopularniji sadržaj, sporenja utopijske i antiutopijske pozicije, sa dva stava:

„Ljudska organizacija najsavršenijeg tipa, država, treba štiti svoje pripadnike od javnih opasnosti — a to nisu druge države, nije to ni Fran-

²⁾ Ne ulazimo u vrlo složene i različito informirane interpretacije termina „utopija“ i „antiutopija“. Za razumevanje ovog pristupa ističemo samo da je termin „utopija“ ovde upotrebljen u značenju bliskom „eutopiji“, kao što ga upotrebljava Tomas Mor — dakle, u značenju sa akcentom na najboljoj mogućnosti, a ne toliko na geografsko-vremenskom određenju, kao zemlje koja ne postoji, ili koja neće nigde i nikada ni postojati. Dakle, osnovni koncept ide na onaj sadržinski impuls, na stremjenje ka najboljem, smatrajući ga za inherentan bar jednom delu, ako već ne čitavom čovečanstvu. Termin „antiutopija“ ima niz sinonima. Navodi se i kao „negativna utopija“ — teoretski opravdaniji naziv, ili kao „kakotopija“, „distopija“ i slično. Ovde hoćemo da istaknemo njegovu suprotstavljenost (antitetičnost) utopiji, pre svega, u principijelnom nivou osporavanja opravdanosti gradnje univerzalno prihvatljivog najboljeg projekta budućnosti.

cuska ni Engleska, ni Nemačka, ili ma koja druga država; to su glad, žeđ, siromaštvo, hladnoća, neodevenost, neobrazovanost, — zadatak vlade jeste da *odbrani* tela i ličnosti svojih građana od tih opasnosti, a ne da ih *žrtvuje* za ostvarenje fiktivnih ciljeva, pozivajući ih da ginu u besmislenim ratovima... Prema tome, čovečanstvo je prevashodno usmereno ka razvijanju sredstava kojima će, u budućnosti, ostvariti ove ciljeve...³⁾

Lako je prepoznati Bekonovu ideju: cilj nauke jeste *comodis humanis inservire*, pa je budućnost područje realizacije, u najpotpunijoj formi, tehničkih potencijala čovečanstva. Suprotan zaključak, iz istih premisa, izvlači drugi autor:

„Mašine će se prema nama ponašati lepo, jer će njihov opstanak u velikoj meri zavistiti od nas... U stvari nemamo nikakvog razloga da se brinemo za čovekovu sreću u budućnosti. Ne dotle dok on u ma kom pogledu bude korisno služio mašinama; on može postati niži rod, ali će njemu, razvojem mašina, biti daleko bolje nego što mu je sada... Zar ne bismo bili optuženi za krajnju ludost kad bismo odbacili preimućstva do kojih bez mašina ne bismo mogli doći?

S onima koji tako rasuđuju ja nemam ništa zajedničko. Klonim se, sa užasom, vere da MOJ rad može ikada biti zamenjen ili nadmašen od MAŠINE...⁴⁾,⁵⁾

Duga tradicija filozofskih, socijalnih i literarnih projekata budućnosti u kojoj će biti ostvareno ono što svi hoćemo — bratstvo, jednakost, radost, slobodno vreme, obilje, mir, zdravlje, trajanje zadovoljstva, ali ipak ne obične fikcije jednostranog raja — Edena, Dembelije, Arka-

³⁾ Edward Bellamy: *Looking Backward*, Random House: Modern Library College Edition, New York, 1951, str. 44—45.

⁴⁾ Samuel Butler: *Edgin*, Nolit, Beograd, 1956, str. 214—215.

⁵⁾ *Komentar Dušana Pajina*: (Ne odnosi se na Muhlčev tekst, već na tekst citata.)

Uvek mi je bio čudan strah od mašina, ne samo zato što sam mašine smatrao nečim mrtvim (delom neživog sveta). Čak mi je strah od mrtvaca bio razumljiviji (mrtvac je nekad ipak bio živcat, mašina nikad). Ali, zebnja da bi nas mašine u nekom pogledu mogle nadmašiti mi je neozbiljna, ne zato što se to ne bi moglo dogoditi, već zato što se to stalno događa, inače bi tehnika bila besmislena. Ako već pravimo to poređenje (koje je, uostalom, sumnjivo, jer poredimo nešto mrtvo, što nema sopstvene namere, sa nečim živim), onda je lako uvideti da nije potrebno čekati na robote, ili elektronske mozgove — već točak je brži od čoveka, a luk i strela bacaju dalje. Mašine ne „prete“ čoveku u ravni performanse (izvedbe), već u ravni organizacije potreba i rada. O tome i Muhlč govori nešto kasnije.

dije, Aristopije i drugih varijanti Zlatnog veka, produžuje se i u našem veku, nizom dela koja kritički i argumentovano razmatraju budućnost sa stanovišta opšte dobrobiti. Za njih pitanje: Šta nam nosi vreme? — nije razlog užasavanja, ili rezignacije, nego početak vedrine.

Paralelno jača, ili bar, ne jenjava i aktivno osporavanje ovih ideala, i to na svim planovima — od poricanja ostvarivosti, do odbacivanja sredstava kojima taj cilj treba dostići i, čak, do gnušanja pred samim ciljem, ma kako on bio formulisan.

I jedan i drugi pristup imaju istu genezu: oni korene u pitanju „šta nam nosi vreme?“, počinjući, čak i iz iste pozicije u odnosu na ocenu osnovnog faktora — ljudske okoline u najširem značenju, to jest, u kosmičkim relacijama. Razlika nastaje u momentu *interpretacije*, tako da se ono što je u jednoj poziciji obeleženo najvišim plusom, u drugoj ocenjuje najnižim minusom.

Stav utopije, generalno, uz poštovanje nijansi, je ovaj:

Pošto je kosmos, ukupno uzev, iracionalan, jea ne vodi ničemu, svaka povezanost slučajna i svaka razvojnost hirovita — jasno je da jedino biće sposobno da vreme i budućnost vidi osmišljene jeste čovek. Principijelnu različitost od čitavog univerzuma i svoju projekciju u budućnost („zadatost“), čovek dokazuje upravo gradnjom razumnih institucija i morala, dakle nečega suprotnog haosu i slučaju. Prema tome, imperativ čovečanstva jeste usmeravanje snaga na MENJANJE IZVORNE PRIRODE — dakle, rad na oplemenjivanju, očovečavanju sveta, kao na pretpostavci realizacije ljudske suštine, pravičnosti i moraliteta. Ova teza je izrazito dominantna u istoriji filozofskih ideja, pa se, u raznim formulacijama, ponavlja od Platona i Aristotela, hrišćanstva i Kanta, i kod Hegela, u egzistencijalizmu... U posebnom, scijentistički intoniranom segmentu, praktične pretpostavke ovog humanizirajućeg procesa menjanja sveta prema ljudskom liku — nauka, proizvodnja, tehnologija — hipostaziraju se u vrednosti po sebi, i postavljaju se kao zadatak roda. Ipak, prema glavnoj varijanti, ovo su samo neophodni instrumenti za ostvarenje cilja višeg reda vrednosti: očovečenja čoveka i prirode.

Antiutopija, međutim, iz činjenice izvorne iracionalnosti ljudske okoline u kosmičkim razmerama izvodi porazni zaključak o nemogućnosti ma kakve bitne promene, ma kakvog trajnog i radikalnog poboljšanja sveta. I ne samo sveta, nego čak i samog čoveka, čija će priroda uvek

biti „užarena okeanska lava pod tankom korom socijalnog i etičkog... gotova da rikne...” Čovečanstvo će takvo ostati i takvo nestati u kovitu pramaterije. Prema tome, za čovečanstvo i nema prave budućnosti, jer i prvi i drugi zakon termodinamike obezbeđuju budućnost samo za celinu, a u potpunosti je odriču za delove. Entropija ne mari ni za galaksije sa milijardama zvezda, a za ljudsko batrganje... Teze ovog kosmičkog pesimizma, pogotovo radikalno zastupane od T. H. Huxley-ja, često predstavljaju glavnu liniju antiutopijskih dela. Ipak, opšti stav može da se razloži na tri poente osporavanja ideala, na koliko se deli i njegovo postavljanje: ukazivanje na socijalnu, etičku i biološku (ne)ostvarivost trajno najbolje budućnosti. Analiza, u koju sada ne treba ulaziti jer nije naš centralni problem, pokazuje da su osnovni argumenti oba stava jednako korektni, logički zasnovani i naučno potkrepljeni. Ono, međutim, oko čega postoji spor kada je neizvesna budućnost u pitanju, nisu činjenice, nego, kako je već rečeno, njihova vrednosna interpretacija.

Prema tome, jedina ljudska mogućnost da nešto preduzme i ujedno njegova *diferentia specifica* — u odnosu na projektovanje u budućnost — stvaralaštvo, ocenjuje se dvostruko: kao izlaz iz neprihvatljivog i put ka najpoželjnijem i najdostojnijem životu; kao pogoršanje postojećeg i put ka porobljavanju još i od ljudi — jer smo prema prirodi već u stanju zavisnosti.

Opasno je pripisivati samo sebi dobronamernost, istinoljubivost i vrlinu. Istorija je pokazala da su usrećitelji ispali, kad se sve sabere, bar isto tako često i unesrećitelji. Iz prihvatljivog i, na izgled, samorazumljivog stava da je zaista neophodno stvaranje ekonomskih uslova za ljudski život, i da se to može ostvariti jedino ljudskom akcijom u proizvodnji, lako se pređe na ono što nikako nije tako evidentno: da je time i učinjeno sve što treba da se učini. Da je čovek *srećan* kad ima šta da jede, jer je, zaista, *nesrećan* kada gladije. Tako je za većinu utopista, koji su po samoj strukturi stavova bliski empirističkom načelu o apsolutnoj primarnosti spoljnih uticaja, — kao i za niz ekonomista, političara, planera, — samorazumljiva činjenica da iz boljih ekonomskih uslova automatski proizlazi i bolji i srećniji čovek. Klasičnim utopijama i političkim sistemima tako organizovanim (u najboljoj nameri), ljudska sloboda se čini relativno trivijalnom temom. Osnovno sredstvo pretvoreno je u osnovni cilj — realizaciju društvenog reda, organizacije i ekonomske stabilnosti uz relativno obilje; to je slika budućnosti. Iz želje da se reši ono što je zaista hitno, zaboravilo se da, rešavajući te probleme, nije rešeno sve. Za uto-

piju devetnaestog veka⁶⁾ osnovni društveni problem koji će budućnost rešiti i tako spasiti čovečanstvo velike nevolje, jeste upravo ono što je tada i bilo praktični imperativ — ekonomska nesigurnost i beda. Propast društva i slom njegovih institucija mogu biti, prema predviđanjima i nadanjima tadašnjih utopista, sprečeni jedino naučnim i tehnološkim razvitkom. Međutim, dvadeseti vek je sagledao ne samo realizaciju ovog priželjkivanja i rešenje ekonomskih problema na nivou obezbeđenja egzistencije — barem u industrijskim zemljama, dakle onima koje su razvile tehnologiju i proizvodnju, nego i potpun neuspeh da se obezbeđivanjem ovih uslova ljudi zaista učine srećnijim. Osećanje nesigurnosti nije iščezlo. Namesto da se vezuje za ekonomsko područje, ono je danas spojeno sa psihološkim problemima koji proističu iz industrijalizacije, automatizacije radnih procesa, potrošačkog mentaliteta... Ostajući u okvirima negativnosti posledica intenzifikovane proizvodnje, može se reći da savremeni planovi nisu određeni toliko potrebom da za svakoga mora imati posla, koliko nastojanjem da radno mesto organizuju tako da pruži ne samo mogućnost (platu), nego i SMISAO života. Time se otkriva obilje problema: od kreativnosti rada, do njegove socijalne, prestižne funkcije, pa najzad i do ispunjenja najličnijih motiva koji čoveka upućuju na obavljanje određenog rada. Negativan pristup prema utopijskom snu o najboljoj budućnosti istakao je i druge momente nedovoljnosti, i čak, razornosti nekontrolisane intenzifikacije proizvodnje. Najpre, ukazano je na problem etičke kontrole i ciljeva ekonomskih i naučnih potencijala. Po samoj funkciji, kao neophodni uslovi društveno organizovanog života, ekonomika i nauka su strateški potencijali najvišeg reda. Njihovo posedovanje može obezbediti, u kratkom roku, da se ljudi, direktnom ili indirektnom ucenom privole na ispunjenje ma kakvih ciljeva. Ovaj problem je odavno istaknut (tema „đavolovog učenika” sreće se još kod Lao-cea), ali je tek savremena industrijalizacija otkrila istinske razmere korupcijskog potencijala tehnologije. Posebnu metu kritike predstavlja i pojava tehnokratskog sloja, koji na menadžerski način doslovno može manipulirati ne samo u proizvodnji nego i izvan nje, i to čak društvom

⁶⁾ *Komentar Dušana Pajtna:* Nije reč samo o utopijama devetnaestog veka. Već Platonova „Država” je pre svega zamišljena kao realizacija idealnog društvenog reda u kome sloboda, imaginacija, emocije, spontanost i radost imaju mesta samo ako neposredno koriste redu. Da se izvesne stvari veoma malo menjaju, videlo se po tome što su mnoge kasnije zamislili idealnog društvenog reda, pri znatno drugačijim civilizacijskim pretpostavkama nego što su one iz Platonovog vremena, ponavljale neke karakteristične Platonove stavove. Tek sa uznapredovalom moći države postalo je vidljivo i praktično kako „dobre” namere mogu uroditi katastrofalnim ishodima.

u celini, određujući i njegove strateške tokove. Kritika tehnokratije, kao sloja koji će odvesti čovečanstvo u najbolju budućnost, — i to još najkraćim putem, — pokazala je da tehnokratija predstavlja redukciju politike, kao sredstva za humano uređenje međuljudskih odnosa, na nivo ekonomike, i da, konkretno, nameće afirmaciju hijerarhijske strukture i autoritarnog duha u društvu, kao osnovnih regulativa međuljudske komunikacije.

Razume se, ovakav prilaz uskoro je dobio i svoju političku formulaciju, preneviši težište planiranja budućnosti na područje političkih sredstava i ciljeva. Nije potrebno isticati da su direktno pogođena upravo ona politička stremjenja koja su u realizaciji pogodnih ekonomskih uslova života videla glavni cilj političkog kretanja. Zbog toga se i zapaža povećana učestalost upotrebe „levo orijentisanih stavova... razočaranih nepotpunim rezultatima ekonomskog blagostanja...“⁷⁾

Međutim, kako je politička sadržina pre svega određena kao nastojanje da se realizuju ljudski vrednosni ideali, to znači, ono što u određenoj sredini i dobu predstavlja aksiološke vrhove, jasno je da je ubrzo otpočela i rasprava o osnovnoj vrednosti ljudskog života. Pretpostavimo da smo se saglasili o tome da budućnost treba tretirati kao doba realizacije najviših vrednosti i najveće sreće: ipak, ono što je sadržaj tih vrednosti i konkretna forma sreće nije ni izdaleka i jednoglasno rešeno. Tako E. M. Forster načelno osporava poboljšanje ekonomskih mera i poziciju nekritičkog ekonomskog optimizma, tvrdeći da se tim putem ne može stići do uspostavljanja etičkih uslova društvenog života:

„Iako nas političari, planeri, ekonomisti, futurolozi, uveravaju da će sa novom i boljom ekonomskom situacijom nastupiti i mnogo pogodniji i prihvatljiviji moral, i da će svi ljudi, čim budu dostojno smešteni i dobro hranjeni, zauzeti o svim pitanjima ispravan stav i postati srećni, zbog jednostavne činjenice što su ljudi, ja to nikako ne mogu progutati, jer nemam mističnu veru u ljude. Ja verujem u individuu...“⁸⁾

Ono na čemu Forster insistira jeste upravo uspostavljanje prisnih odnosa, razvijanje razumevanja, ukidanje političke i religiozne netrpeljivosti, uspostavljanje prijateljstva i komuniciranja kao vrhovnih vrednosti...

⁷⁾ Georg Woodcock: *Utopias in Negative*, Sewanne Review, LXIV, 1958, str. 85.

⁸⁾ E. M. Forster: *Two Cheers for Democracy*, The Free Press of Glencoe, London, 1951, str. 68. Vidi takode i njegovo delo *The Machine Stops*, Oxford and Cambridge Review, London, 1909.

Sa svoje strane, utopijsko viđenje budućnosti, usled svoje suštinske dobronamernosti, usvojilo je ove argumente. Kao prva pretpostavka nameće se misao da će ljudi biti srećni onda kada budu ravnopravni, jednako vredni, kada se budu s pravom jednako uzajamno poštovali. Prema tome, ovo direktno znači da treba ukinuti kvalitativne razlike među ljudima, ali, bez sumnje ne tako što će svi postati manje vredni, nego tako što će biti više vredni. Drugim rečima, treba da iščeznu inferiorni članovi. Osnovna sredstva moraju biti višestruka i tako postavljena da otklone sve one mogućnosti za pojavu inferiornih pojedinaca. To su, najpre, biološki činoci. Dakle, potrebna je kontrola rađanja, odnosno, u krajnjoj liniji, eugenika. Zatim, potrebno je ne samo jednako obrazovanje, nego i tako organizovano da svi učesnici zaista dobiju jednako znanje, što znači striktno i uniformno opredeljenje njegovih sadržaja... I tako je budućnost opet mogla da izgleda vedra i privlačna.

Međutim, antiutopija, kao kritička ocena, uočila je niz opasnosti u sredstvima, a zatim čak i u cilju — ukidanju inferiornih pojedinaca:

„Jer, najzad, šta su krajnji ciljevi nauke (koja hoće ljudsku jednakost i iščezavanje inferiornih): sterilizacija biološki i mentalno nepogodnih pojedinaca, likvidacija zaostalih rasa, selektivno ukrštanje najsposobnijih. Uvođenje obrazovanja koje neće biti organizovano po sistemu „uzmi-ili-ostavi”, nego koje će nužno i nepogrešivo dovesti do stvaranja čoveka kakvog hoćemo... Ovo se, najzad, svodi na biohemijsko uslovljavanje i manipulaciju mozga...”⁹⁾

Osim toga, i politička ideja uređenog i pouzdano organizovanog društva u kojem neće postojati opasnost ni od kakvih nepredviđenih i razornih događaja, u kojem će biti isključena i nepravda i zloupotreba od strane pojedinaca, mora da se svede na sterilizaciju individualnog mentaliteta i njegovo potpuno utapanje u duh kolektivismu. Ovo može imati ne samo politički neprihvatljive konsekvence, nego i biološko-psi-hološko srozavanje nivoa ljudi:

„U uređenom i tehnički razvijenom društvu u kojem vlada opšte obilje, dakle, u društvu u kojem je sve obezbeđeno i predviđeno, i upravo srazmerno stepenu obezbeđenja, jače se zaboravlja jedna od osnovnih čovekovih potreba: potreba za neizvesnošću... U takvom društvu, koje zovemo idealnim, upravo zbog njegovog visokog tehnološkog nivoa, odsustvo pravih aktivnosti uticaće na doslovno pogoršanje biološkog nivoa i smanjenje ljudi: stanovnici takvog doba biće

⁹⁾ C. Lewis: *The Hideous Strength*, Routledge and Kegan Paul, London, 1946, str. 37.

„mali debeli ljudi” koji će o sebi, zbog velikih društvenih, industrijskih i naučnih potencijala, jedino misliti da su „ljudi nalik na bogove”...¹⁰⁾

U okvirima ovog strateškog i heuristički postavljenog određivanja budućnosti odvija se, što je već istaknuto, ne samo borba, nego i komunikacija dve suprotstavljene pozicije. Uostalom i borba je jedan vid vrlo direktne komunikacije, u kojoj se prati svaka kretnja i akcija, u traženju najadekvatnijeg odgovora. Prema tome, poenta ovog pristupa budućnosti istovremeno sa pozicija utopije i antiutopije upravo i jeste u isticanju ključne važnosti komuniciranja ovih suprotstavljenih pozicija. Zbog toga što su obe pozicije relevantne, i što u različito vreme prednost prelazi na ovu ili onu stranu, upravo i jeste teško prognoziranje budućnosti, ma kako futurologija inače bila postavljena na čvrste naučne temelje. Budućnost se utoliko uvek otkriva kao dinamička funkcija dejstva obe ove pozicije, dok je futurološko predviđanje uvek određeno samo jednom, ili čak, ukoliko i hoće da uvede u razmatranje onu suprotnu poziciju, teško može u nju proniknuti. Razlog je jednostavan: pozicija suprotnog stava zavisi od konkretnog pravca kojim će krenuti društvo i stepena uticaja koji će izvršiti na to kretanje ta suprotstavljena pozicija.

Lako se uočava da je reakcija utopijskih projekata, na prigovore različitih antiutopijskih koncepcija, bila brza, i uglavnom, efikasna. U uzajamnom uticaju, savremene utopije su radikalno izmenile niz ključnih odredbi koje su karakterisale prethodne utopijske projekte. Korektivno dejstvo antiutopijskih prigovora utopijski planiranoj budućnosti pojačano je i činjenicom što se društveno kretanje, ni u jednom jedinom slučaju zaista nije poklopilo sa utopijskim predviđanjima.

Potrebno je da se ukaže na neke osnovne promene u sadržaju utopijski planirane budućnosti i sredstvima kojima se predviđa omogućenje njene realizacije. Najšire govoreći, savremene utopije oslobodile su se sentimentalizma i jednostranog ekonomskog determinizma, odbacujući, ujedno, tri elementa, za ranije utopije ključne reperne tačke, kao sasvim irelevantna za savremeno planiranje najbolje budućnosti:

1. PRIRODA. — Smatra se da povratak prirodi, ili priroda kao idealni medijum najboljeg života, čak i u najpovoljnijoj varijanti prirode koja uključuje sve prednosti i nijedan njen nedostatak, ipak više ne odgovara savremenom shvatanju stvarnosti i očekivanjima od života.

¹⁰⁾ G. Orwell: *The Road to Wigan Pier*, V. Gollanz, London, 1937, str. 220, 225.

Čovek je danas primarno usmeren ka mogućnostima delovanja, ka sopstvenim stvaralačkim potencijalima i sopstvenom delu — društvenom životu i društvenim institucijama.

2. DETERMINIZAM I OBJEKTIVNOST DRUŠTVENOG RAZVOJA. — Stav o neizbežnosti i naddruštvenoj prirodi društvenih procesa, mada potkrepljen takvim filozofskim autoritetima kakav je Hegel, ipak je, uglavnom, praktično već u zaboravu. Nasuprot slepoj nužnosti prirodnih, ili panlogičkih snaga u kojima se ispoljava „lukavstvo uma”, savremene utopije projektuju budućnost kao područje i posledicu delovanja ljudske društvene, udružene stvaralačke snage. Činjenica besmisla, ili nemogućnosti trajne kontrole, još uvek nalazi utočište u oblasti kosmosa, ali je iz sfere ljudskog društva, čini se, definitivno prognana.

3. IDEAL IZOLIRANOG, SKRIVENOG UTOPIJSKOG DRUŠTVA. — Bez obzira kako dobro bilo organizovano, ograničeno i skriveno društvo koje kontroliše, ili čak, izbegava komunikaciju sa okolinom, i koje predstavlja prototip razvijan od Platona do Mora, Kampanele ili Batlera, danas se više ne može uspešno uklopiti u okvire svetskog komuniciranja i mišljenja. Ono što je Nortrop Fraj nazvao društvo tipa „prison-paradise” (rajski zatvor) prevaziđeno je u području utopije još 1909. ocenom H. Dž. Velsa: „Danas ništa što je manje od čitave planete ne može biti temelj za ostvarenje utopije. Ona će se ostvariti u čitavom svetu, ili je neće biti.”¹¹⁾

Usvojivši izmenu u ova tri elementa, kritička oštrica antiutopije usmerila se na dva ključna pitanja, kojima se i danas označava osnovna sadržina interakcije obe ove pozicije u osmišljavanju budućnosti:

1. Da li je odnos stepena savršenosti i preciznosti društvene organizacije, proporcionalan stepenu društvene slobode?

2. Da li je ma koji ideal, ukoliko je nametnut, kao vrhovna i opšta vrednost koja se mora pratiti, ljudski opravdan i prihvatljiv?

Oba pitanja, u ovom trenutku, ostaju otvorena. Oba pristupa imaju i svoje pobornike i, što je još važnije, svoje argumente. Nasuprot okoštanim predstavnicima koncepcije „istina-je-u-knjizi” (najčešće, samo jednoj knjizi, jer inače bi se morale čitati i druge), nalik *ukrasima mumijske*, oni se izvode iz konkretne prakse, iz stvarnosti, iz aktualiteta. U srži utopije leže neki razlozi koje živa ljudska misao, energija

¹¹⁾ H. G. Wells: *A Modern Utopia*, Nebraska Press, Norih Platte, 1967. (prvo izdanje: Nelson, London, 1905).

i vitalnost nikada neće moći izostaviti iz razmatranja, nego će ih, naprotiv, uvek držati među prvim vrednostima. Jer, suština utopije jeste osporavanje praznog postojanja. Ona je, *par excellence*, traganje, posledica i izraz potrebe za smislom. Utopije su i „najčešće samo preuranjene istine“, kako kaže Lamartin, ali su i mnogo više: utopijski san je možda iluzija o mogućnosti najboljeg sveta, ali iluzija koja je neophodna da bi se očuvala nada. U tom smislu možemo se složiti sa formulacijom koja, nasuprot jednoknjižnom dogmatizmu, ističe konkretnu i esencijalnu funkciju utopije da odlučuje o pitanjima života i smrti i rasvetljava smisao postojanja:

„Utopija je istinita i neophodna, jer izražava ljudsku suštinu, obuhvata unutrašnji cilj njegove egzistencije. Utopija pokazuje šta čovek jeste esencijalno i šta treba da ima za telos svog postojanja.“¹²⁾

Jer, nama su zaista potrebne iluzije. „Trebajmo sanjati“ — veli Lenjin — treba imati ideale, da bi se uopšte moglo preživeti kao smislovito biće. Obezbeđujući nadu da se svi problemi mogu rešiti, i da se može postići najbolja slika sveta, ne žrtvujući ono što već jeste vrednost, utopija omogućava ljudima da veruju u jedan od svojih najvećih izuma: u BUDUĆNOST.¹³⁾

¹²⁾ Paul Tillich: „Critique and Justification of Utopia“ u edit. Frank Mannel: *Utopias and Utopian Thought*, The Riverside Press, Cambridge, 1966, str. 296.

¹³⁾ Komentar Dušana Pajtna: Šteta što autor ovde napušta osnovni smer svog izlaganja, a to je lucidno promišljanje i izostravanje značenja utopije i antiutopije. Već ostvarene uvide on sada potire, zamagljujući svoj predmet, pa se uz utopiju javljaju i neki opšti pojmovi i porivi: ideal, nada, egzaltacija, optimizam, itd. Time, čini nam se nepotrebno, pada na ravan osrednjeg teologa, koji, kad teorijsko obrazloženje predmeta njegove vere dospe u čorsokak, počinje da dokazuje da svaki čovek mora u nešto verovati, da su mu potrebni nada i optimizam. Na taj način kao da se daje za pravo nekim autorima koji su utopijsko mišljenje određivali kao novovekovnu zamenu za veru u boga. Mada po svoj prilici, utopija crpi iz poriva (vera, nada, optimizam) na kojima se zasnivala i religija, valja uočiti njenu specifičnost — da je to misao koja traži razrešenje svih problema čovekovog bivstvovanja na ravni društvenog bitka. Pri tome, velik broj antiutopijskih prigovora je usmeren protiv ovog redukcionizma.

Odgovor Ferida Muhića: Kolega Pajin piše: „Šteta što autor ovde napušta osnovni smer svog izlaganja.“ Međutim, izgleda da je ovaj „osnovni smer“ poistovećen ne sa onim što je moje izlaganje, već sa idejom koju je sam Pajin pridodao tekstu. Jer, samo tako može da se razume ocena da je upravo ono što ja vidim kao prelaženje na ključne stavove, (koji se razvijaju u pravcu kasnije pohvaljenom od Pajina) „napuštanje osnovnog smera“: zaključci su neočekivani, jer je ispuštena osnovna intencija teksta.

Naime, pokušaj povezivanja, i takoreći, „rehabilitacije“ i apologije oba stava (utopijskog i antiutopijskog), nije određen željom da se oni ispituju u teoretskoj ravni i u pitanjima celovitije metodološke obrade. Ja

Međutim i antiutopija hoće isti cilj, ali je, po osnovnom metodološkom načelu, kritičko-skeptički orijentisana. Čak i u paroli „Neka cveta samo cveće” nalazi ona prostor za pitanje: Zar tu nema mesta za korov i trnje? Svet sastavljen samo od cveća jedva da je manje strašna slika od sveta bez cvetova! Svaki ekskluzivizam je opasan i usmeren protiv humaniteta, makar to bio i aristopijski ili agapistički ekskluzivizam.

Osim toga, pitanje afirmacije ili osporavanja vezano je i za čisto mentalnu specifičnost generacijske pripadnosti i biološkog uzrasta: suprotno uobičajenom verovanju, optimizam i utopijska egzaltacija jesu odlika zrelih godina, dok je pesimizam, uglavnom, plod mladosti. Međutim, kome treba zabraniti da zastupa svoja uverenja? Zrelima ili mladima? I ko će, i u ime čega, zabraniti?

njih ne želim komparirati preko ma kakvih scijentističkih parametara ili kriterijuma. U ovom kontekstu ni nada, ni ideal ni imaju funkciju teološkog zataškavanja moguće objektivne beznadežnosti i neidealnosti sveta i ljudskog života. Utopija i antiutopija razmatraju se ovde, najpre, kao neka vrsta ANTROPOLOŠKIH OSOBENOSTI, koje jesu sadržane u suštini ljudskog delovanja. Celovitost onoga što određujemo kao ljudsko, hoće i zahteva ne samo nadu, nego i kritiku nade, ili: ne samo kritiku nade, već i nadu samu. Utoliko se utopijski i antiutopijski pristup svetu ovde postavljaju u nivo pretpostavki, bitnih uslova, transcendentnih čistih formi same mogućnosti aktivteta i odnošenja prema spoljašnosti i budućnosti, dakle, neka vrsta obezbeđenja VITALNOG TONUSA. Jer, pravi razlog delovanja nije (samo) pritisak okolnosti snolja, niti pronalaženje racionalnog obrazloženja angažmana, jer se potrebe opstanka mogu ignorisati sve do prihvatanja smrti, a racionalno obrazloženje nikada ne obuhvata totalitet delujućih uslova, pa je utoliko uvek u bitnom stepenu nedokazano, nezasnovano, dakle iracionalno: prvi (nikako ne i jedini, ali svakako nužni) uslov aktivnog odnošenja prema svetu jeste postojanje unutrašnje napregnutosti — tonusa koji n a g o n i n a delovanje. Utoliko je stav o slobodnoj interakciji utopijskog i antiutopijskog pristupa svetu (koji kolega Pajin ističe kao prihvatljiv), kod mene dat u smislu širem nego što je neposredno teoretsko razrešenje naučne validnosti ova dva pristupa. Samo delovanje nije nikada čisto i puk o h t e n j e, nego je usmereno i ka poboljšanju i ka kritičkoj oceni preduzetih mera za poboljšanje života, drugim rečima, i kao utopija i kao antiutopija.

Najzad, poslednji stav (koji nikako nije pripisan antiutopiji, kako to tvrdi Pajin) nema eshatološke ambicije. Stav se može preokrenuti, tako da glasi: ... ništa NEPRAVEDNO ne može biti nemoguće, i ništa PRAVEDNO ne može biti večno”, ali se po mom ubedenju ovakvom ciničnom formulacijom i, ak ne bi promenilo osnovni smisao stava koji pokušavam prezentirati. Jer, zadovoljstvo u kojem niko nema prava da bude nezadovoljan nije ništa bolje od nezadovoljstva u kojem niko nema prava da bude zadovoljan (ili srećan, ili kreativan, ili ma koji od prihvaćenih i neprihvaćenih ideala). Utoliko je puna i otvorena konfrontacija kreativnog i kritičkog pristupa garancija izbegavanja ma koje jednostranosti: otupljujuće praznine optimizma, kao i jalovog čemera očajanja — i možda, pretpostavka njihovih divnih prednosti, zanosa stvaranja i dostojanstva tuđe.

Pokazuje se, dakle, da definitivno i sistematsko suprotstavljanje utopiji, kao obliku nade u najbolju budućnost, vodi u beznađe i ravnodušnost; bezrezervno prihvatanje utopije, praćeno još i odricanjem svakog prava na kritiku i procenu, ili na drukčiji vid utopije, otupljuje moralnu iznijansiranošć i rađa opasan dogmatizam i jednostranošć.

Ostaje da se pitamo o mogućnostima izlaza. Jer, ocena jednog od autora antiutopijskog razmatranja budućnosti, koja je u mnogo čemu prototipska, zvuči sasvim logično i uverljivo:

„Realizacija istinski najboljeg društva, ostvarenje utopije, dovešće do ironične situacije. Čovek koji je najzad ostvario dugo očekivanu utopiju, mora istovremeno otkriti kako su svi ideali i sve vrednosti — ponos, dostojanstvo, samopoštovanje... postale nepotrebne, izlišne i da su, u tako organizovanom drušćtvu, izgubile svaku osnovu i smisao.“¹⁴⁾

I zahtev teoretičara i pobornika utopije, autora odlične analize *Utopija i njeni neprijatelji*, izgleda plemenit i prihvatljiv:

„Naša predrasuda je utopijska: naša nada je da utopija može nadživeti svoje kritičare, naša ambicija je da joj u tome pomognemo...“¹⁵⁾

Čini nam se da je problem prividno antinomijski. Namesto jednostranog i isključivog zastupanja ma koje teze, stvarnost se određuje činjenicom: dokle god mogu komunicirati i uticati jedna na drugu, utopija i antiutopija garantuju celovit i slobodan put ka budućnosti, najbolju primenu stvaralačkih snaga.¹⁶⁾ Ogromna opasnost leži u monopolisanom imunitetu od kritike i procene, čak i ako iza toga stoji koncepcija na izgled potpuno bezazlena i dobronamerna. Paradoks je u činjenici što se istinska komunikacija ovih suprotstavljenih pozicija može obezbediti samo jednostranim i isključivim zastupanjem, dakle tvrdim dogmatskim stajanjem na jednoj poziciji. Tek iz činjenice pripadnosti, potpunog zalaganja, može se roditi i protivnik i tek iz sukoba sa suprotnim stavom realizuje se celina. Budućnost je rezultanta obuhvaćena upravo ovim dijalektičkim i stalnim sukobljavanjem utopijskog i antiutopijskog, upućena ka traganju za nekom čvršćom ravnotežom. Ako „sreća,

¹⁴⁾ Kurt Vonnegut: *Piano Player*, Penguin, New York, 1952, str. 296.

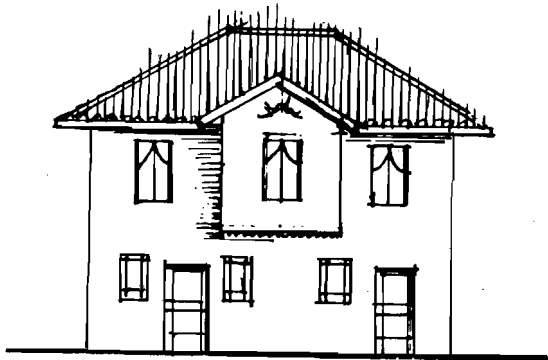
¹⁵⁾ Georg Kateb: *Utopia and Its Enemies*, The Free Press of Glencoe, New York, 1963, str. 20.

¹⁶⁾ *Komentar Dušana Pajina*: Ovo je ključni stav. Rezultat izlaganja koje predstavlja jedno od boljih što sam ih čitao o ovoj temi.

možda još nije u svetskim razmerama normalno stanje ljudskog života", zaista je teško poreći mogućnost da to jednog dana postane njegov normalan sadržaj. Možda život treba biti bučni praznik, pun vrtoglavih stremljenja, bez predača, kap jantara bez vakuole... a možda životni tok treba biti nevidljiv kao strujanje vetra — bez tutnjave bubnjeva i marširanje armija...

Možda, konačno, oba pristupa kazuju isto: da ništa nepravedno ne može biti večno, i ništa pravedno ne može biti nemoguće. I možda se prema nekom sličnom načelu određuje i budućnost.¹⁷⁾

¹⁷⁾ *Komentar Dušana Pajina:* Neobično je što autor ima potrebu da završi tekst jednim eshatološkim uzvikom i pri tom da ga još i pridiše antiutopiji. Otkuda to, kad je već u prethodnim analizama pokazao da je antiutopija kritički nastrojena prema ovakvom „kosmičkom optimizmu“.

Kafana „Dva goluba“, zgrada postoji danas
